

Magyarország a tizennyolcadik századi francia enciklopédia-irodalomban

3. *A magyar föld leírása*

Az enciklopédisták magyar vonatkozású földrajzi adatainak a magyarsággép alakulása szempontjából épúgy megvan a jelentősége, mint a történeti ismeretanyagának. Városképekből, tájleírásokból, topográfiai ismertetésekből, útirajzok részleteiből is leszűrődött valamilyen vélemény, amely értékelést, kritikát fejez ki. Természetesen azt, hogy a magyar vidék a külföldi számára mit jelent, belőle milyen benyomást vált ki, nemcsak a föld sajátossága, hanem a szemlélő beállítottsága is meghatározza. Minden véleményben, benyomásban a valóság adatai mellett megtalálható a szemlélet, amely különböző műveltségi és ízlésbeli elemekből szövődött.

Már rámutattunk arra a nagy érdeklődésre, amellyel Franciaország és általában egész Európa a XVI—XVII. századon át a Magyarországon lejátszódó véres eseményeket kísérte. Földrajzi ismeretek nélkül természetesen nem érthette meg az olvasó egy-egy hadászati lépés fontosságát, egy-egy várostrom jelentőségét, nem láthatta világosan egy-egy hadjárat sikerének vagy kudarcának a földrajzi adottságokban rejlő okát. A magyarországi eseményekre kíváncsi Európában a háborúkat és felkeléseket tárgyaló történeti munkák, földrajzi leírások és térképek nagyon kapósak voltak. Egy egykorú író szerint kevés olyan ember van, aki magyarországi térképpel ne lenne ellátva.¹⁴⁰ Rövid idő alatt tekintélyes topográfiai irodalom keletkezett német, francia, latin és olasz nyelven. A szótárak egyrésze a XVII. század fordulóján jelent meg, tehát vagy a nagy német—török háborúk és a Thököly-, majd a Rákóczi-féle felkelés idejében vagy kevéssel később. E szótárak meglepően gazdag földrajzi információkkal látják el az olvasókat. Nem volt ez véletlen. Az enciklopédiák a közönség érdeklődését igyekeztek kielégíteni. Minden jel azt mutatja, hogy a sok topográfiai adat — a szótárakban épúgy mint a korabeli magyar vonatkozású munkákban — a háborús események megértését, a helyzet tisztánlátását volt hivatva szolgálni.

¹⁴⁰ Vanel: Histoire et descr... , id. m. Avertissement 4. l.

Közlük az enciklopédiák mindenekelőtt a város vagy vár nevét. A földrajzi nevek gondot okoznak a szótárszerzőknek. Ugy tudják, hogy legtöbb magyarországi városnak magyar és német neve van (Sopron—Oedenburg, Poson—Presbourg, Bude—Ofen, Alba—Julia—Weissembourg—Galafeirvár, Coloswar—Clausembourg, Javarin—Gever vagy Raab). Nem egyszer latin, elvétve szláv és török városneveket is említenek. A különféle neveket elég gyakran összezavarják. Végig a XVIII. századon át pl. az enciklopédiák azt írják, hogy Eger magyarul Erlau, németül Eger. A nevekkal kapcsolatos pontatlanságot maguk a szótárszerzők is érzik és egykorú térképekre (Coronelli, Sanson, Delisle) hivatkozva javítják egymást. Meghatározzák azután pontosságra törekvő igyekezettel a várak földrajzi helyzetét, ismertetik az erősségek stratégiai jelentőségét, értékét vagy azokat a földrajzi viszonyokat (domb, hegy, mocsár stb.), amelyek a védelmi vagy támadó hadműveletek szempontjából súllyal bírnak. A rövid leírásokhoz még hozzácsatolják az ostromok történetét. Így szerez az olvasó valamelyes képet a sok vihart elszenvedett magyar várakról.

E kor látnivalói, érdekességei is katonai vonatkozásúak. Hallott az egykorú ember az európai hírről, több kilométer hosszú eszéki hídról; a palánkról, erről a különleges erődítésről, amelyet a sajátos helyi viszonyok alakítottak ki. A szótárak lapjain leggyakrabban a fontos hadipontok neveivel találkozunk: Csáktornya, Kanizsa, Szigetvár, Veszprém, Pápa, Székesfehérvár, Komárom, Győr, Esztergom, Érsekújvár, Léva, Eger, Hatvan, Szolnok, Fülek, Eperjes, Gyula, Tokaj, Szatmár, Lippa, Temesvár stb. Ezen adatok alapján az egykorú olvasó elé rajzolódott a déli, nyugati és felsőmagyarországi végvári vonal. Említést nyernek azok a kisebb-nagyobb erődítmények is, amelyeknek a XVII. század végén valamilyen hadászati jelentőségük volt. Bába, Csege, Káló, a biharmegyei Adorján vára, Sáros vára, Sebesvár, Palota, Orsova, Csobánc: a XVIII. század elején még ismerős csengésű nevek. Mindegyikhez esemény fűződött, mely mint háborús hír járta be nyugatot s meghordozta, megismertette egy-egy magyar vár nevét. A vár neve néha túlélte magát a várat. (A XVIII. században a várak nagy részét lebontották.) Az enciklopédia — műfajánál fogva — konzervatív s nem egyszer újak híján régi forrást kénytelen használni: így a XVIII. század végén sem ritka geográfiai beszámolókból XVII. századi hordalékanyag.¹⁴¹

¹⁴¹ A topográfiai adatokra l. Baudrand id. m. — Corneille: Dictionnaire univ. géographique, id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Moréri id. m. — Diderot id. m. — Vosgien id. m. — Felice id. m. — Encyclopédie méth. (Géographie) id. m. — Nouveau dictionnaire... Basle, id. m., címszavak a szövegben idézett városnevek. — Baudrand mint forrásra hivatkozik Laziusra, Zsámbokira, Bonfinire, Joh. Lucius térképére. — Corneille sokat merít Vanel: Histoire et descr... id. m.-ből, Davity: Description générale de l'Europe, Troyes et Paris, 1660. c. művéből és Maty szótárából (Dictionnaire géogr., Amsterdam, 1701., amely Baudrand szótárának kivonata. — Bruzen de la Martinière ismeri

Azok az idegenek, akik a XVI—XVII. század folyamán magyar földön megfordultak, politikai küldetésben járó diplomaták és nagy számban katonák voltak, akiket a török elleni hadjáratok sodortak hazánkba. A XVII. század végén egy-két utazóval is találkozunk. Ezek a külföldiek egy vad, elpusztított táj emlékével tértek haza. Az érdeklődés körében sokáig csak a török harcok színtere állott, az a hatalmas országrész, amely a százötvenéves háborúzás alatt elnéptelenedett, pusztává lett. Erre az elhagyott vidékre ismerünk a szótárak magyarvonatkozású földrajzi leírásában. A nagy síkságot terméketlen homok fedi, nyáron a nappalok elviselhetetlenül forrók, az éjszakák halálosan hidegek. Kiöntésekben áporodik a víz, amely ihatatlan, s különféle szúnyogok és rovarok teszik elviselhetetlenné külföldi számára a tartózkodást. Nem látni itt csak végtelen pusztát, rombadólt városokat, földeket, amelyek nagyrészt fegyvereskézzel művelik, földbevált falvakat, ahová gabonájukkal és állataikkal temetkeznek a lakosok... Ez az elpusztított vidék — noha jelentékeny terület — mégsem az egész Magyarország. Azonban sokáig ez a törökdúlta táj képviseli az enciklopédiákban a magyar földet.

A XVI—XVIII. században gyakran hallani, hogy Magyarország különféle kegyetlen betegségek hazája, a külföldiek sírja. Az idegenek, különösen a katonák réme a *maladie hongroise*, a magyar betegség, bizonyos kiütéses, foltos hagymáz, amit a hadjáratok alkalmával megbetegedett katonák hurcoltak szerteszéjjel. E betegség okát a XVI. század óta a külföld a rossz vízben, a szélsőséges, egészségtelen klímában látta. Azonban a magyar betegségnek is, a táj elhagyatottságának, a rossz, egészségtelen viszonyoknak is volt egy mélyebb, történeti oka: a török pusztítás, amely virágzó kultúrát söpört el. A török háborúk e szomorú jelentőségéről és következményéről a szótárak is tudnak. Nem egy utalást találunk arra vonatkozólag, mennyire megérzi az ország a háborúkat, amelyek századokon át pusztítják, mily nehezen népesedik be az elnéptelenedett vidék s mily lassan fejlődnek az alig három-négyszáz házat számláló városok. Az elpusztított földet kultúrtájjá tenni több nemzedék küzdelmes munkáját jelentette. Az alföldi mocsarokról, szélsőséges klímáról, egészségtelen viszonyokról még a század második felében is említést tesznek magyar orvosok. Az Alföld képe nem sokat változott a XVIII. század folyamán és nem sokat változott a külföld fel fogása sem a magyarországi éghajlati és egészségügyi viszonyokról. A XVIII. század második felében egy-egy leírás ugyan sejteti már

(Guill.) Delisle térképét, Baudrand és Corneille szótárait, valamint Davity művét. — Moréri többször idézi Sanson térképét. (Le Royaume de Hongrie et les Etats qui en ont été sujets, Paris, 1685.). Forrásai között van Ortelius, Cluvier v. Cluverius, Bruzen de la Martinière, Maty, Baudrand. — Az Encyclopédie méth. (Géographie) és Vanel (Histoire et description... id. m.) kiemeli Coronelli térképeit, az előbbi J. B. Homann térképét is említi. A francia irodalomba bekerült magyarországi helynevekre I. Lovas Borbála: Mots d'origine hongroise dans la langue et la littérature françaises. Szeged, 1932. 6—14. ll.

a jellegzetesebb magyar tájegységeket, de a szótárolvasó emlékezetében sokáig megmarad a kép a távoli, lehangolódásra ihlető, török-dúlta magyar földről.¹⁴²

*

A renaissance-mozgalom az anyagi világ megbecsülését, értékelését hozza magával. Az újkori ember komoly érdeklődéssel fordul a természeti kincsek felé s fokról-fokra ráébred annak a tudatára, hogy a gazdagodás szempontjából mit jelentenek a nyersanyagok. E föld felé forduló szemléleten erősen érzik az antik kultúra hatása. Az ókor ízlése határozza meg a XVI—XVII. századi geografus vagy utazó látásmódját is. Az újkor geografusa az ókori mestereket: Ptolemaioszt, Strabont vagy Pliniust tartja szem előtt s megelégszik azzal, hogy műveiket magyarázattal látja el vagy példákkal gazdagítja. Mindenütt ókori vonatkozásokat keres vagy a természeti érdekességeken akad meg a szeme. A táj előtte akkor szép, ha hasznos, ha nyersanyagával, természeti javaival az embert szolgálja. Ez a felfogás jellemzi a hazánkat tárgyaló geográfiákat is. Bonfini „ókor geográfusok módjára“ írja földrajzi összefoglalását, amelyet történeti műve elejére illeszt. Oláh Miklós Ptolemaiosra hivatkozik Dácia leírásában. Ptolemaios művét kommentálja egy XVI. századvégi tudós, Joh. Ant. Magini is. A XVII. századi Davity és Von Bircken ókori geografusokat idéz. Marsigli, akinek a Duna-vidékéről készült földrajzi és természetrajzi leírása az egykorúak előtt különösen becses volt, a római maradványokat, az ókori világ nyomait keresi. Simler 1735-ben régi római útleírásokat magyaráz. A XVI. századtól kezdve egy geografus sem mellőzi egy vidék leírása közben az ókori vonatkozásokat.

Ennek a humanista földrajzírásnak a nyomát látjuk a szótárak adataiban is. Foglalkoztatja az enciklopédia-írókat a Buda melletti várostrom története. Idézik Bonfinit, aki bizonyos „Scambri“ (Sicambria) nevű római városról tud. A középkorban költött Sicambria városnevet Bonfini egy sicambriai légiótól eredezteti. Mások (Simler, Marsigli) szerint Acincum vagy Aquincum régi római város mellett épült a mai Buda. Abban a magyarázatban, amely szerint Buda nevét Attila bátyjától, Budától kapta, régi magyar történelmi

¹⁴² Diderot id. m., Hongrie (forrása Voltaire: *Essai sur les moeurs*, id. kiad. 360—61. ll.), Pest, Transilvanie. — Moréri id. m., Hongrie, Transilvanie. — Th. Corneille: *Dictionnaire univ. géogr.*, id. m., Hongrie, Transilvanie. Forrása Vanel: *Histoire et descr.*, id. m. 19., 272—73. ll.; *Histoire de l'estat présent*, id. m., 4—5. és 110. ll. — A Magyarország rossz levegőjére és ihatatlan vizeire vonatkozó adatok Davityre, sőt ennek forrására, a XVI. századi Laziusra vezethetők vissza. — Baudrand id. m. — *La science des personnes* id. m., Hongrie. — Th. Corneille: *Dictionnaire des arts...*, Páris, 1694. *Maladie Hongroise*. — Diderot id. m. — Felice id. m., *Mal d'Hongrie*. — Magyarország pusztulására I. *Encyclopédie méth. (Géographie)*, id. m. — Baudrand id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. — A hódoltsági terület XVI—XVIII. századi viszonyaira: I. Hóman—Szekfü id. m. 5. köt. 5—7., 11—12. ll. s a 6. köt. 185. l.

hagyományra ismerünk. Budán kívül más város ókori megfelelőjét is említik a szótárak: Tolna—Altinum vagy Altinium, Várad—Ulpianum, Zalavár—Salis, Bars—Uscenum, Babócsa—Mansuetinum, Szombathely—Sabaria stb.¹⁴³

A XVI. századi humanisták magasztalással szólnak a magyar föld termékenységről, a természeti kincsek bőségéről. Első helyen áll ezek között Bonfini és Werner György, egy XVI. századi magyar humanista. Bonfini a nemzeti önértetnek is hízelegve, Magyarországot a lakosok edzettsége, az állatvilág változatossága, a föld termékenysége és az ásványkincsek bősége tekintetében a földkerekség többi országa elé helyezi. Az emberi javak szokatlan bőségéről emlékezik meg Werner is. Az ő szeine azonban elsősorban a különös természeti jelenségeken akad meg s ezeket ismerteti *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* c. művében. Ez a lelkes humanista Magyarország természeti csodáiról írva, az ókori mester, Plinius művét, a *Historia naturalis*-t tartja szem előtt. Bonfini és Werner a magyar földet dicsérik hosszú sorát nyitja meg. Műveiknek olvasói, példájuknak követői lesznek a XVI—XVII. századon át a XVIII. századi enciklopédiáig. Meg kell említenem elsősorban Ranzano-t, Oláh Miklóst, Reychersdorff-ot, Crusius-t. Francia írók már a XVI. században elismeréssel szóltak Erdélyről, amely — szerintük — gazdagság tekintetében Európa minden országát felülmúlja. Ugyancsak a magyar föld mesészerű gazdagságáról számolnak be a XVII. századi földrajzi összefoglalások és útleírások. A *Repubblica et status regni Hungariae* újra közli Werner kis értekezését. Tollius, a század második felében nálunk járt utazó, szintén vallja, hogy egész Európában, de talán az egész világon sincs termékenység dolgában Magyarországgal összehasonlítható vidék. Nem takarékoskodnak a dicsérettel a XVII. századi francia munkák sem: a Vanel-féle *Histoire de l'estat présent, Histoire et description* és a *Histoire des troubles de Hongrie* és Davity *Description générale de l'Europe*-ja, mely Werner, Crusius, Reychersdorff műveit idézi forrásul. S amidőn Rákóczi Ferenc memoárjában megjegyzi, hogy a magyar királyság természeti kincseivel és termékenységeivel Európa minden országát felülmúlja, azt ismétli, amit előtte két századon át nem szünt meg hangoztatni

¹⁴³ Baudrand id. m., Theten, Tolne, Uylach, Varadin, Zalawar, Sarwar. — Moréri id. m., Sala, Baboltza. — Baudrand és Moréri Ptolemaiosra hivatkozik. — Corneille: *Dictionnaire univ. géogr.*, id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. Bude. Corneille és Bruzen de la Martinière forrása Bonfini id. kiad. 17. l., utóbbi használja ezenkívül Simlert is. (*Vetera Romanorum itinaria*, Amstelædami, 1735., 245. l.). A természetszemlélet történetére l. Gyömrői Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, 1934. — Bonfinira l. Horváth J.: *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1935., 156. l. — Oláh M.: *Hungaria* (Szamota I.: *Régi utazások Magyarországon*, Budapest, 1891., 537. l.). — Marsigli: *Description du Danube*, La Haye, 1744. — Von Bircken: *Neu-vehrmerter Donau-Strand*, Nürnberg, 1694. — Davity Ptolemaioson kívül Strabont is idézi, id. m., I. köt. 885. l. — A *Sicambria* név történetére l. Eckhardt Sándor: *Sicambria*. *Revue des études hongroises*, 1928. 166. l.

a földrajzirodalom.¹⁴⁴

A XVI—XVII. század anyaga átszüremlik a szótárakba, amelyek a század első felében érdekes képet rajzolnak egy mesés gazdagságú és csodákkal tele országról. Igen sokszor szóról-szóra másolják a forrásokat. A XVIII. századi francia ember is csodálatos legelőkről, rendkívüli hal-, vad- és szarvasmarhaállományról olvasott. Eléje tárult a szótárközlésekből egy szokatlanul gazdag ország, ahol „a föld végtelenül termékeny“, „a parasztok vaddisznó és szarvas húsán élnek“. Hal annyi van, hogy a disznónak adják. „Magyarország — írja az egyik enciklopédia — gabonában, borban, legelőkben, gyümölcsben, vadban, halban, ásványban, sóban a világ leggazdagabb országa.“ Ranzano-ra emlékeztet az a magyarázat, amely szerint a Pannonia név a panis szóból származik s ezt a nevet a föld termékenysége miatt adták az országnak. Erdély bőség dolgában nem marad el Magyarország mögött: itt is gabonában termékeny a vidék, a dombokat jó szőlők fedik, a hegyek arany-, ezüst- és sóbányákat rejtene. Az erdőben sok a szarvas, medve, bölény és vadló, amelynek sörénye a földet sepi. A folyó (Aranyos) arany-szemecskéket hord, amiket kóbor cigányok gyűjtenek össze. „Erdély termeli Európa legjobb búzáját.“¹⁴⁵

Különösen nagy hírre tett szert a magyar bor, a ló és az ökör. Az erdélyi és magyarországi borok gyógyító erejét, kiváló minőségét, zamatát a szótárak gyakran emlegetik. Sok dicsőretet kap a tokaji bor. Olyan felfogásnak is van nyoma, amely a tokaji szőlő és a vidék aranytelepei között tételez fel valami kapcsolatot. Az efféle magyarázat azonban visszautasításra talál meggondoltabb szótár részéről, amely a magyar borok finomságának okát a kedvező éghajlati és talajviszonyokban látja. Több szótár emlegeti a szívós, munkabíró magyar lovat, amelynek orrlukait a huszárok felhasználják, hogy több levegőt kapjon és harc közben ne nyerítsen. Az ökör a bor mellett két évszázadon át a legfontosabb exportcikk.

¹⁴⁴ Bonfini id. kiad. 16. l. — Werner Gy.: De admirandis Hungariae aquis hypomnematum. (M. Tud. Akadémia kvtára, Orvtud. Qu. 67. h. számú példány, h. és é. nélkül.), 17. l. — Győry J. id. m., 93. l. — Martin Fumée id. m., 1b. l. — Jac. Tollius: Epistolae itinerariae, Amstelaedami, 1714., 144. l.

¹⁴⁵ Moréri id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat présent... id. m. 4—5. ll. Az adatok régebbi forrásra is visszavezethetők: Davity id. m. I. köt. 886—887. ll. és Werner id. m. 8—11. ll. — Moréri, id. m., Transsylvanie, Aragnos. V. ö. Vanel: Histoire et descr., id. m. 272—73. ll. A vad lovakra már Bonfininál találunk utalást, l. Bonfini id. kiad. 4. l. — Diderot id. m., Transilvanie (forrása Vanel: Histoire et descr., id. m. 272. l.), Hongrie, Pesth, Presbourg. — Anecdotes des Républiques, id. m. id. h. V. ö. Horváth J.: Az irodalmi műveltség megoszlása, id. m. 163. l. — La science des personnes... id. m., Hongrie, Transilvanie. — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie, Transsylvanie. — Felice id. m. — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m., Hongrie. — Nouveau dictionnaire... Basle, id. m., Hongrie, Transilvanie. — A vad- és halbőségre l. Bruzen de la Martinière id. m. — Baudrand id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. V. ö. Vanel: Histoire de l'estat présent, id. m., 12. l.; Respublica et Status regni Hungariae, Leyden, 1634. l.; Werner id. m. 14. l.

Meglepetést kelt a szótárszerzőben az a hatalmas arányú szilaj-marha-tenyésztés, amely főleg az Alföldön a törökök alatt is javában folyt s a külföldre szállított szarvasmarhák szokatlanul nagy tömege. Az egyik enciklopédia évi 120.000 külföldre hajtott ökör-ről tud.¹⁴⁶

A magyar föld termékenységről elterjedt hírek nem voltak alaptalanok, hiszen egyrészt a százados harcokban sokáig műveletlenül, parlagon hagyott föld bőven termett, másrészt Magyarország valóban a természettől gazdagon megáldott ország: természeti kincseinek tömegével méltán ragadta meg a hazai vagy külföldi szemlélők figyelmét abban a korban, amely az anyagi javak jelentőségére ráébredt. De a szótárak leírástöredékeiben, amelyekből egy gazdag ország képének nagyolt vonalai tetszenek elő, megtalálható annak a tájszemléletnek a nyoma is, amely az ókori olvasmányokon nevelődött XVI—XVII. századi geografust és utazót jellemzi. Az utazó legtöbbször tudta, mit keres egy idegen vidéken, szempontokat vitt útravalóul magával s többnyire azt vette észre, amit észrevenni már előbb megtanult. Az újkori ember azért a hasznos természetért lelkesedik, amely az anyagi gyarapodás feltételeit rejtegeti magában. A nyersanyagokra, a földön és a földben heverő kincsekre épít s elragadtatással szemléli a zsíros földeket, kővér legelőket, érc tartalmú hegyeket. Ez az a táj, amelyben gyönyörködik, amelyet szépnek tart. A magyar földet magasztaló megjegyzések ennek a csodálatnak kifejezői. Ám a szótáraknak a csodálatosan termékeny magyar vidékről nyújtott leírása általánosságok között mozgott. A dicsérő jelzők csillogása mellett tulajdonképpen homályban maradt a magyar föld, amelynek sajátosságairól, változatos vidékeiről ezek a szótárközlések igen kevés felvilágosítást nyújtottak. A XVII. század folyamán más országokban utazók ugyanilyen elragadtatással nyilatkoznak a föld bőkezűségéről, az ország hasonlíthatatlan gazdagságáról. A Magyar Szepsi Csombor Márton 1616-ban azt írja Franciaországról: „Senki szebb országot soha nem láthat... mezeje szép, sík, kies...“ Strassburg Pál svéd követ, aki Sztambulba utazik, lelkesen állítja, hogy Oláhországnál „nincs termékenyebb ország az egész keresztény világban“. Legelői számtalan nyáját és gulyát táplálnak. Lovai a legkitűnőbbek közé tartoznak. A Duna és a Prut több halat szolgáltat, mint Európa bármely tartományának folyói stb. Baksics Péter galipoli püspök Bolgárországot a világ egyik legszebb vidékének tartja. Ezek a superlativuszok többnyire inkább a szemlélő lelkivilágáról adnak képet, mint a táj igazi arcáról.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Diderot id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie — Briand: Dictionnaire des aliments, vins et liqueurs, Paris, 1750. — Dictionnaire portatif de commerce..., 1770. Les chevaux hongrois. — Ant. Sticotti—Fabio: Dictionnaire des gens du monde, Paris, 1770. Chevaux.

¹⁴⁷ Gyömrei id. m., 73. l. — Szamota id. m., 240. és 270. ll.

Werner kis könyvének a szótárakba került töredékei, adatai is elsősorban kuriózitások. Bizonyos, hogy az egykorú olvasót elszórakoztatta a különféle természeti csodák e naív leírása. Werner könyve népszerű olvasmány volt, számos kiadást ért, s több francia munka használja. Így kerülnek bele értékes adatai a szótárakba is. A XVIII. századi francia ember különféle forrásokról olvasott: az egyiknek a vize télen meleg, nyáron megfagy, a másik élőlényre halálos, több szepesmegyei forrás a beléjedobott fadarabot cseppkövel vonja be. Van Magyarországon mérges kigőzölgésű barlang: a föléje repülő madár elpusztul. Olyan időszaki forrásokról is találunk említést, amely a hold változásai szerint nő, illetve fogy, sőt egészen ki is szárad, amikor holdtőlte van. Beható ismertetést kapnak a gyógyforrások, sós, savanyú vizek, a selmechányai, trencsényi, esztergomi melegfürdők. A budai melegforrásban pillanatok alatt megfő a tojás, ámbár benne halak úszkálnak. Az ásványok világában is van megcsodálnivaló, pl. az a bizonyos Erdélyben található földi szurok, amelyből fáklját készítene.¹⁴⁸

Első részletező leírást a magyar vidékről a XVII. század végén hazánkban megforduló utazók adnak. Ezek nem gondtalan szemlélődés végett keresik fel a háborúk alatt elpusztult országot, hanem azért, hogy tanulmányozzák a felvidéki híres bányákat. Két utazónak (Brown és Tollius) köszönhetik a szótárak a bányászatra vonatkozó részletes információkat. Brown útleírásai francia nyelven 1674-ben jelentek meg: Voyage de Komora (Komárom) aux Villes ou sont les Mines en Hongrie c. fejezetben a felvidéki bányákban végzett körútjáról ír. Tollius 1660-ban és 1683-ban látogatott el Magyarországra. A Felvidéken a bölcsek titokzatos követ kereste. A bölcsek köve nélkül, de gazdag tapasztalatokkal megrakodva tért vissza s latinnyelvű munkában számol be a látottakról. E leírások alapján a szótárak a valóságnak megfelelő képet adnak Magyarország egyik jellegzetes vidékéről, a felvidéki bányavárosokról (Urbes montanae), melyek között a legnevezetesebb Selmechánya. Beszámolnak az enciklopédiák Selmechánya bányászati nevezetességeiről: a Szentháromság-, Szent Benedek-, János- és Mátyásbányákról, a munkások fizetéséről, a bányák jövedelméről, a bányászat módjáról, veszedelmeiről, a bányalégről. Ismerik a beszercebányai és az úrvölgyi rézbányákat, a rézfejtést s leírják az Eperjes melletti sóbányát. A magyarországi ásványkincsek különös mértékben érdeklik a külföldet s ezt az érdeklődést akarja kielégí-

¹⁴⁸ La science des personnes... , id. m. — Moréri id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'estat... , id. m. 4—5. ll.; az adatok azonban régebbi forrásokra is visszavezethetők: Davity id. m., I. köt. 886. l., Werner id. m., 9—11. ll. — Diderot id. m., Bude. — Bruzen de la Martinière id. m., Bude (v. ö. Werner id. m., 5. l.), Schemnitz (forrása Ed. Brown: Relation de plusieurs voyages... , Paris, 1674. 137. l.). — Moréri id. m., Transsylvanie. — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie, Transsylvanie. Forrása Vanel: Histoire et descr., id. m., 272. l.

teni Bruzen de la Martinière, aki gondosan összeszedte az ásványokra vonatkozó minden adatot, közli a bányák és a található ásványok névsorát. A magyarországi ásványkincsekről jóformán minden szótár megemlékezik. Így aztán Magyarország, amely nemcsak földjének csodálatos termékenységevel, hanem arany-, ezüst-, réz-, vas-, sóbányákkal is dicsekedhetik, az egykorúak szemében a gazdagodás paradicsomának tűnik.¹⁴⁹

A XVII. század végén a magyarországi utazók érdeklődése elsősorban az ásványoknak és a bányászatnak szól. De már e művekből is kitetszik helyenkint az a sokirányú érdeklődés, amely a XVIII. századi útleírásokat és földrajzi munkákat jellemzi. Felületes impressziókkal a XVIII. század nem éri be. Az abszolutizmus élénk figyelemmel kíséri a különböző országok gazdasági életét. Az iparosodás útjára tért európai államok érzik, hogy egy ország ereje a nyersanyagok ügyes kihasználásában van. Ennek az államgazdasági érdeklődésnek a szolgálatába szegődik a XVII—XVIII. századi államismereti iskola, az ú. n. „politikai tudomány“, amely történeti, néprajzi, művelődési, gazdasági szempontokból teszi vizsgálat tárgyává a földet.¹⁵⁰ A XVIII. század második felének enciklopédiái megszabadulnak a csodálkozás attitűdjétől s bírálatot gyakorolnak a magyar gazdasági termelés, ipari és kereskedelmi viszonyok fölött. Köztudatban van ugyan még, hogy Magyarország a természeti kincsek mesés gazdagságú lelőhelye, de a külföldi kritikus már rámutat a gazdasági elmaradottságra, a termelés körüli hibákra is. A felsőmagyarországi gazdag bányákat nem használják ki eléggé, a gazdálkodás tervszerűtlen. A magyarság nem foglalkozik sem iparral, sem kereskedelemmel. Az ipar és a kereskedelem majdnem egészen a görögök és a rácok kezében van. Az egyik szótár hanyagsággal vádolja a magyarokat. Szorgalmas munkával a királyságot termékenysége révén egészen másjelentőségűvé lehetne tenni. Rámutatnak arra, hogy az ország ásványkincseivel és terményeivel az osztrák birodalmi érdekeket szolgálja. „Magyarország — írja az egyik enciklopédia — Ausztria magtára.“

A század második felének szótárait különösképen érdeklik az ipari és kereskedelmi élet statisztikai adatai. A kivitelről tájékoztatnak. Elsorolják a külföldre szállított árukat: gabona, bor, olaj, sáfrány, ásvány, szarvasmarha, nyersbőr, gyapjú, faggyú, viasz stb. Tudnak a lipitói túróról, a magyarországi pénzekről. Jellemző, hogy a század második felének szótárai ismertetik szinte kivétel nélkül

¹⁴⁹ Bruzen de la Martinière id. m., Schemnitz. — Diderot id. m., New-Zoll, Herngrund (forrása Ed. Brown id. m., 129—38., 153. ll.; Jac. Tollius id. m. 158., 160., 165—66. ll.). — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Schemnitz, Eperies. Az eperjesi sóbányára Corneille forrása Brown id. m., 162. l. — Baudrand i. m., Bergstet, Nagibania, Schemnitz, Hongrie. — Dictionnaire portatif de commerce, 1770, Hongrie, Mine.

¹⁵⁰ Hóman B.: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században, Budapest, 1920, 7. l.

azokat a külföldön elterjedt ipari termékeket, amelyek Magyarországból származtak. Ilyen volt: az *eau de la reine de Hongrie* néven elterjedt frissítő szer, a XVIII. század második felében már divatjammúlt *point de Hongrie*, bizonyos hímzés, a *hongreline*, női ingelőféle s a magyar bőr (*cuir de Hongrie*), amelynek készítési titkát — a szótárak szerint — IV. Henrik király szerezte meg. Az egyik enciklopédia a ruhavasalás különleges módjáról, a mángorlásról ír.¹⁵¹

A XVII. századi útleírások és a XVIII. századi gazdaságföldrajzi érdeklődés emeli ki valamennyire a magyar földet az ismeretlenség ködéből. A sokoldalú és részletes földrajzi leírásoknak köszönhető, hogy a század második felének szótárai sejtetik a jellegzetesebb magyar tájegységeket. Azokat a sötét és ragyogó színeket, amelyek egy titokzatos, idegen számára veszélyes, de mesés gazdagságú országról festett képet jellemezték, a valóság egyszerűbb színeivel helyettesítik. Pár új adatból kitűnik, hogy Magyarország nem minden vidékén ihatatlanok a folyóvizek s betegségek sem leselkednek untalan a gyanútlan idegenre. A valóban elárvult magyar Alföld képe nem illik az egész országra. A bőség, a csodálatos termékenység sem olyan általános, mint ahogyan azt a régibb leírások sejteni engedték. A XVIII. századvégi szótárak adataiból ki-kitetszik egy-egy vidék sajátos arca. Gyulafehérvár termékeny környékével és egészséges levegőjével s az általában mérsékelt éghajlatú Erdéllyel szemben Pestmegyében alig akad iható víz, a klíma szélsőséges, gabonatermő földek helyett inkább legelők és hatalmas legelésző nyájak tűnnek a szemlélődő szemébe. A gyors lovak, jóhúsú juhok és szarvasmarhák tenyésztésében áll ez a vidék az első helyen. Olvasott a századvégi olvasó a kietlen, sziklás Árva megyéről, ahol a lakosok só- és állatkereskedésből élnek; Liptó megyéről, amelynek hatalmas hegyeiben cseppkőbarlangok és gazdag arany-, ezüst-, vastelepek találhatók; a vadban gazdag Bakonyról és Csepelszigetről. Az enciklopédia-író, aki az egész országról átfogó földrajzi képet akar adni, Magyarországot zónákra osztja: észak felé hegyes, terméketlen a vidék, a levegő éles, hideg, de egészséges; a középső zóna mérsékeltabb és nedvesebb, sok helyen a föld homokos; a déli

¹⁵¹ Dictionnaire portatif de commerce, id. m., Cuir de Hongrie, Mine (a bányagazdálkodással kapcsolatban Keyszlerre hivatkozik: Neueste Reisen durch Deutschland-Ungarn, Hannover, 1751). — Encyclopédie méth. (Géographie), id. m. Hongrie — Felice id. m., Hongrie, Hongre, Cuir de Hongrie, Hongreline. — — Diderot, id. m., Hongrieur, Cuir de Hongrie, Liptau. — Vosgien id. m., Hongrie. — Dictionnaire portatif des arts et des métiers, Paris, 1773, Blanchisseuse, Hongrieur. — Dictionnaire du citoyen, Paris, 1761, Cuir de Hongrie, Point de Hongrie. — Encyclopédie française, latine, anglaise., Londres, 1761, Hongreline, Hongrieurs. — Dictionnaire critique, pittoresque et sentencieux, Lyon, 1768, Point de Hongrie. — Th. Corneille: Dictionnaire des arts... id. m., Eau de la reine de Hongrie. A magyar ipari termékekre l. Lovas Borbála id. m. 31—33. ll. és Tolnai V.: L'eau de la reine de Hongrie, Revue des études hongroises, 1927, 343. l.

résről mondható még ezután is az, amit az Alföldről szóló régebbi jelentéseken keresztül Magyarországról tudtak: termékeny síkság, de nagykiterjedésű mocsarak az éghajlatot egészségtelenné teszik.¹⁵²

*

A XVI—XVII. századi utazó vagy geografus városokkal kapcsolatban legszívesebben a történeti vonatkozásokat említi meg. De már a XVII. századi utazók — Brown és Tollius — egy-egy város képét is megrajzolják. Ezekben a városleírásokban előtűnik az a XVIII. századra jellemző intellektualisztikus törekvés, hogy az író részletesen beszámoljon a város fekvéséről, művészeti, építészeti nevezetességeiről, intézményekről, lakosokról, műveltségi, vallási állapotokról, ipari és kereskedelmi életéről s nem utolsósorban a város múltjáról. Az említett utazóknak köszönhető, hogy a század elején megismeri a szótárolvasó Pozsonyt, a legnyugodtabban fejlődő magyar várost. Thomas Corneille szótára leírja a várat, a palotát, amelyet falfestmények díszítenek. A város igen népes. Sok német és olasz kereskedő telepszik le benne időről-időre. Az utóbbiak házaikat olaszosra építik, ami csak emeli a város szépségét. Nagy gonddal ismerteti a híres érseki kertet, amelyet Lippai György és utódai a kor ízlése szerint szökőkútakkal, sétányokkal, szobrokkal, halastavakkal szépítettek s alakítottak divatos kertté. Pozsonyról más szótárak is megemlékeznek: köztudomású volt, hogy koronázó város, érseki székhely, az országgyűlések helye, fontos kereskedelmi csomópont is, mert az ország belsejéből külföldre hajtott marhaszállítmányok itt találkoztak.

A felvidéki bányák iránt ébredt érdeklődésnek köszönhető, hogy Selmezbányát is korán megismerteti a szótár a XVIII. századi olvasóval. Bruzen de la Martinière leírásából az egykorú író elé rajzolódott egy sajátos hegyi város, három érdekes várral, zenélő órával s csendes, jóakarátú, szépirodalmat kedvelő, kultúrált lakókkal. Brassó városáról, amelynek három külvárosában három — magyar, bulgár (sic) és szász — nemzetiségű lakosság él, szintén korán hallunk. Buda fekvéséről, szőlőről, hévizeiről, hajdani pompás palotáiról, amelyeket Zsigmond és Mátyás épített, már a humanista írók beszámoltak. Buda a humanizmus egyik neves székhelyeként élt az európai humanisták emlékezetében s a nagyhírű könyvtár és a fényes város pusztulásának költő-siratója (Henr. Christ. Hennin) is akadt, akinek verses emlékezését a XVIII. századi szótár is közli. A XVII. századvégi Budáról, a romokban heverő városról is van leírás a szótárakban. Szétrombolt épületek romjai között Pesten is, Budán is többnyire rácok és kóbor cigányok élnek. Budán legfeljebb egy-két török fürdő, nyomorúságos viskókból álló külvárosok és a hegyoldalon emelkedő erős bástyafal a látnivaló.

Érdeklődés tehát volt a XVIII. század elején is a magyar váro-

¹⁵² Diderot id. m., Albe-Julie, Pesth, Csepel, Liptau. — Felice id. m., Albe-Julie, Hongrie. — Nouveau dictionnaire... , Basle, id. m., Arva, Bacony.

sok iránt, de a fejlődésben erősen elmaradt ország romokban heverő városai szép látványt nem nyújthattak. A XVIII. század közepe táján azonban, amikor már megindult az ország szabályos vérkeringése, sokkal gyakrabban bukkanunk a szótárakban is városleírásokra. Városok történetéből csak az maradt meg, ami a legjellegzetesebb, mintegy a kövekhez tapadó múlt: Esztergom Szent István városa; Nagyvárad Szent Lászlóé; Székesfehérvár egykori koronázóváros; Késmárk virágkorát IV. Béla és V. István alatt élte; Egernek Szent István vetette alapját; Gyulafehérváron, az egykori fejedelmi székhelyen, ma is látni „a bástyákat, a szolgaság és balsors szomorú emlékeit”; a már majdnem rombadőlt Hunyad vára hírét mindig megőrzi Corvin János, aki innen származott.

A XVIII. század második felének szótárait elsősorban a városok jelene érdekli. Rövidségében is kerek, érdekes városrajzokkal szórakoztatják olvasóikat. Bemutatják az állattenyésztésről és állatkereskedelméről híres, nagykiterjedésű, népes Debrecent, amely végtelen fátlan síkság közepén ízléstelenül épült bástyafal és városkapu nélkül. Megemlékeznek a boráról és fürdőjéről híres Egerről; a hal-, állat- és gabonakereskedelem egyik fontos piacáról, Szegedről s egy másik jelentős kereskedővárosról és közigazgatási központról, Kolozsvárról. Pest hatalmas katonai kórházáról, zárdáiról, a legfelsőbb bíróságról nevezetes; Kassán akadémia, szeminárium van, törvénytudományi, pénzügyi kamara székel; Lőcsén pompás templomot, gazdag jezsuita rendházat láthatni. Említést kapnak a fő- és középiskolák, püspökségek, szerzetesházak. Debrecenben, Szegeden, Pesten piaristák, Egerben, Lőcsén, Kolozsváron jezsuiták tanítanak, Csornán a premonstreieknek van rendházuk, Debrecenben, Enyeden, Kolozsváron református kollégium van. Ezek az adatok változatosságot jelentenek a Magyarországról rajzolt földrajzi képen s némi fogalmat adtak az ország kulturális és gazdasági életéről s a tájak, városok jellegzetességeiről.¹⁵³

✱

¹⁵³ A városokra vonatkozó adatokat l. Baudrand, Moréri, Diderot, Bruzen de la Martinière, Felice, Corneille (Dictionnaire univ. géogr.), Encyclopédie méth. (Géographie), La science des personnes, Nouveau dictionnaire, Basle, id. szótárakban a következő címszavak alatt: Presbourg—Poson, Waradin, Weissenbourg ou Albe-Julie, Leutschau, Pest, Kesmark, Agria, Vizegrad, Albe-Royale, Brassau, Bude, Gran, Caschau—Cassovie, Enyed, Eperies, Csorna, Debreczen, Colosvar, Huniad, Segedin, Comore, Schemnitz, — Bruzen de la Martinière Selmechánya leírásához forrásul használta Brown id. m., 128—29. II. és Tollius id. m., 157., I.; v. ö. erre még Vanel: Histoire de l'estat prés., id. m. 63. I.; Buda és Pest leírásához Tollius id. m. 199—201. II. a forrás. Másutt hivatkozik Bél Mátyás: Hungariae antiquae et novae prodromus-ára is (Kesmark). — Moréri id. m., Bude. V. ö. Vanel: Histoire de l'estat prés., id. m. 319. I. és Benfini id. kiad. 293. I. — Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m. Colocz, Cinq-Eglises, Arad, (v. ö. Vanel: Histoire et description, id. m. 224., 226., 173., 215. II.), Waradin (v. ö. Vanel: Histoire de l'estat présent, id. m., 55. I.), Presbourg (az adatok végeredményben Brown id. művéből valók 36. I.). — Baudrand id. m. Brassau (v. ö. Davity id. m. III. köt. 1201. I.). — Diderot id. m. Presbourg. V. ö. Tollius id. m. 141. I.

A törökdhúta magyar vidék egészségtelen viszonyairól s elhagyatottságáról elterjedt hírek alapján a nyugati ember Magyarországot sokáig veszélyes kalandokkal fenyegető, idegen, nem egészen európai országnak tekinthette. Legfőbb oka volt ennek az, hogy az ország nagyrésze másfél századon át alacsonyabb műveltségű, nem keresztény nép, a török uralma alatt volt. Ugyanekkor azonban a magyar föld csodálatos termékenységevel és különös természeti jelenségekkel ejtette ámulatba a külföldet. A rendkívüli bőségről és titokzatos természeti tüneményekről hírt adó naív leírások két évszázadon át szórakoztatták az egykorú olvasót. A XVII. századvégi útleírások is a meseszerű és európai hírű ásványkincseknek és természeti érdekességeknek szóltak. Egészségtelen, szélsőséges klíma, romlott, ihatatlan víz, ismeretlen betegség, kultúrálatlan, vad vidék, szokatlan bőség, a föld csodálatos termékenysége, titokzatos természeti jelenségek, felbecsülhetetlen és kihasználatlan ásványkincs: ime ezek jelentik a XVI—XVII. és részben a XVIII. században is a *magyar exotikumot*. A XVIII. század intellektualisztikus (történeti, gazdaságföldrajzi, néprajzi, jogi, művészeti, művelődési stb. szempontú) érdeklődése kiemeli Magyarországot az idegenszerűség bűvköréből és a nyugati ember számára természetesebb közlésbe hozza. Annak, hogy a XVIII. század második felének szó-táráiban reálisabb, bár talán kevésbé érdekes kép alakul Magyarországról, nemcsak azok a változatos közlések a bizonyítékai, amelyek tájak és városok sajátosságairól világosítanak fel, hanem azok a kritikai megjegyzések is, amelyek egy kincsekben gazdag, de a tervszerű gazdasági termelésben elmaradott, még egészen magára nem talált országról mondják ki a nyugati ország polgárának véleményét.

4. Nemesi állam. Magyar írók, tudósok

Köztudomású, hogy a rendi Magyarország legfontosabb politikai tényezője a nemesség volt. A nemesi osztály érdekei igen sokszor a magyarság érdekeit jelentették. A nemesség érdeme egy nagymultú alkotmány megteremtése, amely sok századon át jogi váza volt a magyar államnak. Ennek a sajátos életformát kialakított társadalmi osztálynak a jelentőségét, európai hírét az enciklopédiák adatai is bizonyítják. Elsősorban azokra a közlésekre kell gondolnunk, amelyek a magyar állam alkotmányára, társadalmi tagozódására, kormányzási szerveire, államformájára vonatkoznak.

A XVII. századi politikai események hozták az érdeklődés előterébe a magyar alkotmányt. Már a felkeléseket tárgyaló korabeli Histoire is felhívja a figyelmet arra az alaposságra, amellyel a magyarok királyaikat privilégiumaik megőrzésére esketik.¹⁵⁴ Azonban e

¹⁵⁴ Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire et description... id. m., 54. l.

privilegiumokról elsősorban a XVII. századvégi magyar politikai irodalom igyekezett részletes fölvilágosítást adni az európai közvéleménynek. A szabadság, amelynek érdekében a magyarság fegyvert ragad, — e magyarságvédő publicisztikai irodalom érvelése szerint — a többszázados nemesi alkotmány épségbentartását jelenti. S ez az alkotmány volt a nemesi privilegiumok (az adó alól való mentesség, a személyi szabadság, a fegyveres ellenállás) és a szabad királyválasztás biztosítója. A fegyveres küzdelmek és politikai vitaíratok széles körben ismertté tettek olyan rendi államot, amelynek nemesei rendkívüli előjogokat élveztek.

Érthető, hogy a szótárak a magyar államszervezet ismertetésekor a XVII. századi küzdelmek révén ismertté vált alkotmányos kérdéseknek szentelnek legtöbb figyelmet. Szó esik természetesen a négy osztálynak a diétán való szerepéről, a kancelláriáról, az igazságszolgáltatás intézményeiről, a főbb állami tisztségekről, de kommentárra, állásfoglalásra csak akkor bukkanunk, ha a nemesség hatalmát érzékeltető vagy a lezajlott küzdelmekkel kapcsolatos alkotmányjogi részletek kerülnek sorra. Így pl. kiemelik a szótárak a nádorságnak a nemzet érdekei szempontjából való nagy jelentőségét, rámutatnak arra, hogy a nádornak magyarnak kell lenni. Ismertetik a királyválasztás, illetve az örökösödési kérdés történeti fordulatait: az 1687. és 1722. évi országgyűléseknek a Habsburg-ház fi-, majd nőági trónöröklésre hozott határozatait.

A magyar rendeknek az abszolút királyság korában időszerűtlenül nagy erejét az enciklopédia-irodalom az Arany-bulla sokat emlegetett záradékában látta a legpregnansabban kifejeződni. Ez a záradék jogot adott a nemességnek arra, hogy privilegiumai veszélyeztetése esetén királyával szemben fegyvert foghasson. A Rákóczi-korabeli francianyelvű magyar manifestum a fegyveres ellenállást azért tartja helyesnek, mert biztosítja az egyensúlyt a királyi hatalom és a nemzet szabadsága között. S a nemesség az Aranybullához, II. Endrének, a „nagy királynak nagy és sérthetetlen törvényéhez” természetesen görcsösen ragaszkodott.¹⁵⁵ A külföld is látta, mily szokatlan nagy kiváltságok birtokosa a magyar nemesség, s a magyarságnak alkotmánya érdekében folytatott elszánt küzdelme sem maradt hatástalan. A szótárak szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy a magyarok féltékenyen őrzik jogaikat s az uralkodóházzal való viszonyukat erősen meghatározza az, hogy a király milyen magatartást tanúsít privilegiumaikkal szemben. Ez magyarázza ellen-szenvüket I. Lipóttal és II. Józseffel, rokonszenvüket a nemességet magának megnyerő Mária Teréziával szemben. Az abszolutista állam polgára tudomásul vette tehát a magyar nemességnek a XVIII. században már meglepő politikai hatalmát; ez a hatalom a nemesi rend tekintélyét, jelentőségét a külföld előtt természetesen előnyösen alá-

¹⁵⁵ Molnos—Müller L. id. m., 352. l. — Brenner: Histoire des révolutions... id. m., 2. köt. 54. l.

támasztotta, de az Aranybullának a fegyveres ellenállásra jogot adó záradéka nem találkozott az abszolutizmus hívének helyeslésével. Az enciklopédia-író csak lázadásra való törvényes biztatást lát a záradékban, amely a nagy király alatt teljesen felesleges, gyenge uralkodó alatt pedig veszélybe sodorhatja az országot. Két politikai szemlélet — az abszolutizmus és a rendiség — közötti különbséget sejteti az enciklopédia-író megjegyzése. A magyar nemesség olyan privilégiumok felett rendelkezett, amelyek vitathatatlan hatalmi súlyát bizonyították; de ezek az előjogok ugyanakkor olyan politikai államalakulatról is tanuskodtak, amely a változásokon átment Nyugat szemében méltán tetszhetett maradiságnak.

Foglalkozik egy-két szótár a koronázási szertartással is, amelynek tudvalevőleg szintén megvolt a jelentősége az alkotmányos jogok szempontjából. Hiszen a szertartás egyik kiemelkedő mozzanata a királynak az alkotmány védelmére, megtartására tett esküje volt. Talán a koronázás ezen alkotmányos jelentőségének, talán a szertartások érdekességének tudható be, hogy meglehetősen korán — már a XVII. század elején — napvilágot látnak francia leírások királyi koronázásokról. Az érdeklődés állandóságát mutatja az a tény, hogy későbbi francia munkákban is találkozunk a korábbi leírások anyagával. Nem csökkent az érdeklődés a XVIII. század folyamán sem: az enciklopédia szintén koronázási részletekkel szórakoztatja olvasóit¹⁵⁶

A nemesség európai hírét nemcsak politikai súlyának, hanem társadalmi szerepének és sajátos életformájának is köszönhette. A rendi magyar társadalomnak jellegzetes, jóformán egyedül ismert típusa a nemes volt. Róla a külföld már a XVII. században képet rajzolt magának. Azt a jellemzést, amelyet a XVII. századi írások adnak a magyar nemesről, változatlanul vagy némi stiláris változtatással — különösen a század első felében — a szótárakban is megtaláljuk. Az ország többi, lenézett, „igen piszkos“ lakói közül kiemelik a nemességet, amelyet európai kultúrájának ismernek. A magyar nemesi egyéniség külön vonásai: a pompa kedvelése, a büszke magatartás, a loért, vadászatért való lelkesedés és bizonyosfokú szertelenség evésben-ivásban. E jellemvonások joggal idézik az emlékezetbe a XVII. század fényes külsejű, bővérű, az élet örömeinek élvezetében a szenvedélyekre hajlamos nemesurait.

A század második felében a szótárak állásfoglalása általában megváltozik a nemességgel és a magyar társadalmi berendezkedéssel

¹⁵⁶ Moréri id. m., André II., Hongrie (v. ö. Vanel: Histoire de l'estat... id. m., 35. l.) — Felice id. m., Hongrie (v. ö. Davity id. m., I. köt. 893. l.) — Nouveau dictionnaire... , Basle, id. m., Hongrie, Gran, Palatin de Hongrie. — Dictionnaire des origines... , id. m. — Baudrand id. m., Hongrie. — Diderot id. m., Palatin. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Hongrie, Presbourg. — Vosgien: Dictionnaire géographique port., id. m. — La science des personnes de la cour... , id. m., Andrés II. — Feller id. m., Hongrie. — Kont I.: Bibliographie française de la Hongrie, id. m. 14. és 16. l.

szemben. A felvilágosodás döngeti a rendi alkotmány századok viharait elviselt építményét, rosszalja a kiváltságos osztály uralmát. A nemesi állam mindenkép sárga falevél már, amelynek az új eszmék türelmetlen, sokszor kegyetlen szélzúgására előbb-utóbb le kell hullania. A nemesség és II. József, a felvilágosult reformátor harcában még a korai véget ért császár maradt alul s e győzelem elhalasztotta a nemesség hervadását egy-két évtizeddel. De a századvégi enciklopédia a nemességgel szembefordulva, a felvilágosult uralkodóval érez együtt, azzal a fejedelemmel, aki „nem akar többé szolgát országaiban, hanem embereket és pedig szabad embereket“. A magyarországi jobbágnak, aki fölött jogi helyzetére nézve szinte változás nélkül múltak el a századok, egyszerre védelmezői akadtak a filantróp érzelmekkel telt francia enciklopédia-írókban. A felvilágosult tudós előtt már nincs nagy értéke a pompakedvelő nemességnek. Szembeállítja a nemest a paraszttal, rátapint a társadalmi osztályok közötti különbségre, megdöbben a pór nép nyomorán, inséges állapotán: „A nemesek többféle előjogokat élveznek... , a parasztnak semmije sincsen... , állapota éppoly nyomorúságos, mint a lengyel vagy orosz paraszté.“ A XVIII. századi ember lelkében ez a humánus együttérzés új kor szellemét jelenti s előképe az 1848-as magyar szabadságharcot megelőző reformeszméknek.¹⁵⁷

A nemes mellett az enciklopédia-irodalom elég jól ismeri a magyar katonát: a huszárt és a hajdút. Ez érthető is, hiszen a magyar huszári a XVII. századtól kezdve elég gyakran szerepelt francia ezredekben. A XVIII. század elejétől pedig sokáig francia szolgálatban álló magyar huszárezredekről tudunk, amelyek a Rákóczi-felkelés menekült nemeseiből alakultak. Azok a leírások, amelyeket az enciklopédiák pompás öltözetű, beretvált fejű, hajtincses, nagybajszú huszárokról és zord tekintetű, magas süvegű hajdukról őriztek meg, ma is érdekesek. Természetesen ezek is, mint az enciklopédiák szinte mindegyik közlése, forrásokra vezethetők vissza; így pl. Diderot cikke P. Daniel: Histoire de la milice française című művére. A szótárak a magyar katonák jellemző vonásaiként öltözködésükben a pompakedvelést, szokásaikban a vadságot, kegyetlen szigorúságot, arcvonásaik zordságát, különleges harcmodorukat és katonai ügyességüket említik. A huszár- és hajdú-egyenruhák leírása meglehetősen részletező. Hangsúlyozzák a ruhák festőiségét, megemlítik, hogy a hajdúkat német udvarokban a kíséret díszetiül alkalmazták. Kiemeli a szótárszerző azt a különleges pompát, amit a fényes fegyverzet, állatbőr, prém, toll, színes posztó segítségével a huszártisztek kifejteneek. A fényes katonai öltözet méltán juttathatta

¹⁵⁷ Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'état présent... id. m., 5. l.; v. ö. Davity id. m., I. köt. 888. l. Republica et Status regni Hungariae... Ex officina Elzeviriana. Leyden, 1634. — Encyclopédie méthodique (Géographie), id. m., Hongrie. — Baudrand id. m. — Dictionnaire des origines... id. m. — Vosgien id. m. — Diderot id. m. — Felice id. m., Hongrie. V. ö. Brenner: Histoire des révolutions, id. m., 5. köt. 108. l.

emlékezetbe a nemesség pompaszeretetét. Az enciklopédia meg is említi, hogy amíg a magyar gyalogság rendezetlen paraszttömegekből áll, addig a lovasságot a nemesek és kíséretük alkotják. A magyar huszár pompázásában a magyar nemesi ízlés fejeződött ki. A magyar nemes és a magyar katona joggal kialakíthatták a külföld tudatában azt a felfogást, hogy a magyar ember pompaszerető. Nem csoda, hogy a barokk-kor, amely a külső fényre és ragyogásra amúgy is hajlamos volt, a magyar nemesi pompát méltányolni tudta.

Figyelemreméltóak azok az adatok is, amelyek a huszárok vad-ságára és vakmerőségére vonatkoznak. A XVII. század folyamán a császári hadseregből Franciaországba szökött huszárok között kezdetben sok fegyelmezetlen, fosztogatásra hajlamos katona volt. Bercesényi László, aki a franciaországi huszárezredek legfőbb parancsnoka lett, a zabolátlan elemek fékentartására kénytelen volt igen szigorú fegyelmet tartani. A magyar katona szilajsága és a huszárság körében divatozó szigorúság nem volt ismeretlen a tizenharmadik századi francia ember előtt. Azonban a szótárszerző minden-nél hatásosabb részleteket tud a huszárok szokatlanul zord szokásai-ról. Megemlíti, hogy a szökevényeket felnyársalják és élve megölik. Vad, marcona katonák arcképét festi meg, akik nem kérnek és nem adnak kegyelmet, mindenre elszántan és igen ügyesen harcolnak s emberfejekkel térnek meg a csatából, mert minden elejtett ellenségért pénzt kapnak. Hasonló adatokkal már a XVII. századi Davity geográfiájában is találkozunk. Minden valószínűség szerint útleírások itt-ott talán elferdített töredékeit kell gyanítanunk az efféle részletekben. Nem kerüli el a külföld figyelmét az az erkölcsi hanyatlás sem, amely a magyar katonaság körében a XVII. század-ban felüti fejét. Jól tudjuk, hogy a XVI. századi magyar végvári vitéz hősiességét és önfeláldozását felváltja a fizetés híján rablásból élő katona erkölcsi zuhlottsága, fegyelmezetlensége. Ezekről írja a szótárszerző, hogy az utazóknak rémei voltak.¹⁵⁸

A harcban való jártasság, a vakmerőség és lelki zordság olyan vonások, amelyek nemcsak a magyar katonára, hanem — a szótá-rak ítélete szerint — a magyar emberre általánosságban is illenek. Legtöbb szótár egyetért abban, hogy a magyar mindenekelőtt csi-szolatlan katonalélek: robosztus, edzett, elég szép termetű, de tekin-tete rettenetes, állandóan arcára van festve az indulat. Egyéniségét

¹⁵⁸ Moréri id. m., Hussars. (V. ö. Davity id. m., 1. köt. 891. l.) — Diderot id. m., Hongrie, Heyduque, Hussards. — Nouveau dictionnaire... Basle, id. m., Heyduques, Hussars. — Costard id. m., Heyduque, Hussards. — Felice id. m., Hongrie, Hussards. — Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie. — Baudrand id. m., Hussars. — Encyclopédie méthodique (Géographie), id. m., Hongrie. — Th. Corneille: Dictionnaire des arts, id. m., Hussart. — Vosgien id. m., Hongrie. — Dictionnaire des origines... id. m., Hussards, Hongrie. — A magyar huszárok franciaországi szereplésére és a huszárnak P. Daniel-féle leírására l. Comtesse II. Reinach Foussemagne: Les Hussards Hongrois sous l'ancien régime, id. m., 313., 14., 16. és 325. ll. — A magyar katonaság XVII. századi viszonyaira l. Hóman—Szekfü: Magyar történet, id. m., 5. köt. 219. l.

a bátorság, vakmerőség mellett a kegyetlenségre való hajlam jellemzi. Az enciklopédiák — különösen a század első felében — több erkölcsi hibáról is tudnak, ilyenek a megbízhatatlanság, engesztelhetetlen bosszúvágy, egymás közötti megnemértés. A szótárak e véleményének, amelyet különben a külföld már a XVI—XVII. században megalkotott magának a magyar ember vélt jó és rossz vonásairól, természetesen megvan a történeti és lélektani magyarázata.

A magyarság büszkén vallotta magát harciasnak, fegyverforgatónak. A nemzeti öntudat a katonáskodást a képességek, a hajlamok igazi kiteljesedési módjának ismerte, s az alkotmány a nemeség legfontosabb kötelességeül jelölte meg a haza védelmét. A harciasságot, a katonáskodásra való hajlamot a magyarság olyan vele született tulajdonságának ismerte, amelyet őseitől örökölt. A nemzeti öntudatot tápláló magyar történetírás — amint azt a történeti adatok tárgyalásánál jeleztük — a szkítákban, az ókori források legyőzhetetlennek ismert népében és a húnokban, a hatalmas Attilában tisztelte nemes őseit. A szkíták és a húnok, valamint a honfoglaló Árpád a fegyver hőseiként éltek a magyar köztudatban.

A magyar történetírás kétségtelenül hatott az enciklopédiák magyarságképének alakulására, de a szótárszerző a magyarok önmagukról vallott felfogásától függetlenül is megajándékozhatta a magyarságot a bátorság és harcratermettség jelzőivel abban az időben, amikor egész Európa a magyarországi háborúk és felkelések csatazajától volt hangos. Csakhogy a külföld — amellet, hogy a magyar vitézséget és bátorságot elismeri — a magyar embert kegyetlennek, durvának, megbízhatatlannak, nyugtalan jelleműnek tudja. Van olyan szótár, amely ezeket az etikai foltokat a háromszázéves háborúskodásban bekövetkezett lelki durvulás jeleinek tekintti. Végeredményben azonban e nem hízelgő vonások a magyarság-ellenes Habsburg-párti politikai irodalom hatásának és azoknak a benyomásoknak köszönhetők, amelyeket a XVI—XVII. századi magyar viszonyok rendezetlensége, a magyarság politikai magatartása váltott ki a nyugati szemléletről.

Már a XVI. századi velencei követek jelentéseiből kitűnik, hogy a külföld sehogy sem tudja megérteni a török kiűzésére a német mellé álló s alkotmányos jogai védelmére mégis a török segítségével a német ellen harcoló magyart. A rendetlen állapotok, az úntalan felkelések a külföld bizalmát kezdték eltávolítani országunktól. Súlyosbította a helyzetet, hogy a XVI—XVII. századi magyar történelmet sokáig egyedül a Habsburg érdekeket szolgáló munkák ismertették, egyoldalúan a pártpolitika szempontjából ítélve meg az eseményeket. A történelmi adatok ismertetésekor említettük, hogy ez a célzatos XVII. századi publicisztikai irodalom a magyar politikát ingadozónak, megbízhatatlannak, a magyarság vezetőit hitszegő, nyugtalan embereknek mutatja. A magyarságnak nem hízelgő olasz és német forrásokra vezethetők vissza a magyarvonatkozású XVII. századi francia földrajzi és történeti munkák is, amelyekben mara-

déktalanul megtaláljuk a magyarság vélt etikai hibáiról szóló előbb ismertetett véleményt. Így jutunk, XVII. századi francia közvetítéssel, azokhoz a foltokhoz, amelyek a magyar egyéniségről a XVIII. század szótáraiból alakult képet rútítják.¹⁵⁹

Bármennyire is megmagyarázható a XVI—XVII. századi viszonyokkal és eseményekkel az enciklopédiák által megrajzolt magyar jellemkép, nem szabad elfelednünk, hogy Európa emlékezetében ott élt még a nyugati kultúrát egykor veszélyeztető pogány magyarok és őseikül tekintett húnok kegyetlenkedéseinek, pusztításainak és barbárságának képe. Könnyen felbátorodhatott a historikus arra, hogy a XVII. század magyarjáról ismert képet a kalandozó magyarok és a hún ősök még eleven emlékével összekapcsolja s ne csak a magyarok vitézségében, hanem zordságában, megbízhatatlanságában is az őseiktől örökölt nem-európai tulajdonságot lásson. Lenglet du Fresnoy ki is mondja a magyarokról: „Quoique le christianisme en ait fait des hommes raisonnables, on ne laisse pas de trouver encore dans les moeurs et dans la physionomie du bas peuple quelque chose de cette ancienne rudesse qui faisoit le caractère des Scythes...”¹⁶⁰

A XVII. századvégi magyar politikai irodalomnak, amely a magyarellenes osztrák publicisztika hatását igyekezett ellensúlyozni, valamennyire sikerült módosítania a magyarság jellemhibáiról elterjedt külföldi véleményt. Fennen hangoztatta, hogy a magyar nem indokolatlanul emlegetett forradalmi hajlandóságban, hanem „a szabadság iránti forró szerelmében” különbözik a többi nemzetektől.¹⁶¹ A szabadsághoz való ragaszkodást és az idegen uralom iránti gyűlöletet látja az egyik XVIII. századeleji szótárszerző is abban a szívósságban, amellyel a magyarok a hosszú háborúzást folytatták. Azonban — amint a történeti események ismertetésekor említettük — a magyarság jellemhibáit csak akkor felelte el teljesen a külföld, amikor a XVIII. század közepétáján az eladdig rebellisnek hirdetett magyar nemesség az uralkodóházhoz való hűségéről, királynéjához való ragaszkodásáról olyan világgraszoló tanubizonyosságot tett. Azt, hogy a vitéz, de nyugtalanvérű, megbízhatatlan, kegyetlen, hosszúra vágó magyarból önérzetes, jogaihoz ragaszkodó, de hűséges és derék alattvaló lett a XVIII. század második felének szótáraiban, egyesegyedül a magyar nemesség XVIII. századi szerepének, a hétéves háborúban mutatott vitézségének és áldozatkészségének tudhatjuk be.

¹⁵⁹ Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m. — Moréri id. m., Hongrie. Forrásuk Vanel: Histoire et description... id. m., 146—48. II. — Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie. Forrása Vanel: Histoire de l'état... id. m., 5. I. — Voûgien id. m., Hongrie. — Baudrand id. m., Hongrie. — A magyarság jellemhibáira adatokat l. még a köv. XVII. századi francia munkákban: Du May id. m., 52. I., Vanel: Histoire des troubles... id. m., Préface 4. I.; Davity id. m. I. köt. 888. I. Davity többek között Crusiusra és Gio-Nic. Doglionira hivatkozik. A XVI. századi velencei forrásokra l. Hóman—Szekfü id. m., 4. köt. 342. I.

¹⁶⁰ Lenglet du Fresnoy id. m., 4. köt. 141. I.

¹⁶¹ Brenner: Histoire des révolutions... id. m., I. köt. 2. I.

A XVI—XVII. században Magyarország észrevétlen népvándorlásnak, majd pedig sietős, tervszerűtlen telepítésnek volt a színhelye. A török a magyarság tömegeit fűzte rabláncra vagy végezte ki. A lakatlanná vált területekre balkáni népelemek (vlachok és rácok) szivárogtak be. A XVII—XVIII. századi népességi változás messze-kiható jelentőségéről, politikai következményéről az egykorú magyar ember vagy külföldi szemlélő természetesen mitsem tudhatott. Hiszen a nemzetiségi kérdés a XIX. századot fogja csak foglalkoztatni.

Mindazonáltal faji ellentétéről már a szótárak is tesznek szórványosan említést. Tudnak pl. arról az ellenszenvről, amit a magyarok a németekkel szemben éreznek. Az azonban, hogy a magyarok nem szeretik a németet, nem újkeletű dolog, mert már Bonfini is írt róla s azóta mások is emlegették. A történelmi események kielégítő magyarázatát adták a magyarság németgyűlöletének. Más, következményeiben szintén jelentős, de még csírájában lappangó faji gyűlöletet jelez az a szótár, amely a tolnamegyei magyarok és rácok civódásairól, megnemértéséről tudósít.

Olyan törekvést, hogy az olvasó a magyarországi települési viszonyokat világosan áttekinthesse, a szótárakban hiába keresünk. Viszonylagosan legtöbb adatot az erdélyi népességi állapotokra vonatkozólag találunk. Legtöbb szótár — különösen a század első felében — régebbi, XVII. századi információk alapján Erdély lakóit a magyart, a székelyt és a szászt, azaz az unió három nemzetét említi, amelyekről mint három különböző népről beszélnek. Itt-ott találunk utalást arra, hogy Erdélyben ezenkívül oláhok is vannak. Csak a század közepén találkozunk olyan szótárral, amely Erdély lakóit a magyarokat, oláhokat és szászokat ismeri.

Meglehetősen tájékozatlanok a szótárak akkor, amikor az említett népek települési helyeiről, vallásáról és szokásairól nyilatkoznak. A magyarokat a székelyekkel vagy az oláhokkal keverve össze, hol a Maros partjára, hol pedig Oláhország határára helyezik, egyszer görögkeletinek, másszor — éppen úgy mint a székelyeket — nagyjából reformátusoknak ismerik. Van olyan szótár, amely székelyek helyett bulgárokról tud a Maros mentén. Egyébként a székelyek szokásai között a legszembetűnőbbnek azt tartják, hogy mindnyájan jogra nézve egyenlők.

Szórványos magyarországi demográfiai adatokra a Diderot-féle enciklopédiában akadunk, mely tudvalevőleg a század közepe táján jelenik meg, akkor tehát amikor az államstatisztika iránti érdeklődés már nagyobb s a földrajzi források pontosabbak és megbízhatóbbak. Az enciklopédia két északnyugati vármegye (Liptó és Pozsony) lakosságának faji megoszlásáról számol be (magyarok és szlávok, Pozsonymegyében németek is) és megemlíti a csabai tó települést, valamint a bennszülött magyarokon kívül Pestmegye tót, dalmát, trák és német telepeseit.

A XVIII. század első felében két szótár a cigányokról (Egyp-

tiens, Bohémiens) is tesz említést. Bruzen de la Martinière XVII. századi útleírás alapján a cigányt semilyen felekezethez vagy néphez nem tartozó nomádnak mutatja be, amely a keresztény országokon át törzsekben vándorolgat s lopásból, zugkereskedésből vagy — amint Moréri megjegyzi — aranymosásból él.¹⁶²

A magyar föld lakóinak etnikai kevertsége mellett bizonyítanak a szótáraknak azok a megjegyzései is, amelyek a Magyarországon beszélt nyelvekre vonatkoznak. Megemlítik az enciklopédiák, hogy a magyaron kívül használják különféle dialektusban a németet, amelyet egyébként a császári uralom szükségessé tett a magyarok számára, az olasszal rokon oláh nyelvet, amely a latin és szláv nyelvek keveréke s a vidékenként különböző szláv nyelveket: horvátot, vendet, rácot, tótot, orosz. Többnyelvű községekről is van tudomásuk, mint amilyen pl. Eperjes, ahol minden vasárnap három nyelven, magyarul, németül és szlávul prédikálnak.

Legtöbbet és legkorábban a magyar nyelvről írnak. Azonban sokáig, egészen 1770-ig, a magyar nyelvet szláv dialektusnak tartják s mint ilyen a csehvel, lengyelvel és oroszsal hozzák rokonsági kapcsolatba. Nem lehet tudni, honnan vették a szótárak téves információjukat, amely már csak azért is érdekes, mert a szótárak forrásául többször szolgáló egy-két XVII. századi munka sokkal jobban értesült. Davity az egykorú nyelvhasznító kutatás eredményeivel összhangban a magyar nyelvet „Jughrie“ (Jugria) lakóinak nyelvvel tartja rokonnak. Egy XVII. századi angol utazó, Brown, aki Megiserus művéből a Miatyánk magyar fordítását közli, alapos megfontolás után kijelenti, hogy a magyarok minden más nyelvtől különböző nyelvet beszélnek. Ugyancsak különálló nyelvnek tartja a magyart Vanel is. Ezt a magyar nyelv különállásáról szóló óvatos véleményt, melyet csupán egyetlen szótár tesz magáévá, már Wottonius kimondotta, aki tudvalevőleg Chamberlain János 152 nyelven közölt Miatyánk fordításáról írt egy értekezést.

Világosságot a magyar nyelv rokonságának kérdésére Felice enciklopédiája derít, amely 1770 után jelenik meg, vagyis akkor, amikor már több nyelvhasznító tudós, többek között a magyar Sajnovics János is hangoztatja a magyar nyelvnek a finn-ugor nyelvekkel való rokonságát. Ez az enciklopédia helyesen mutat rá arra, hogy a magyar nyelv a finnel rokon; a magyar nyelvről — épúgy mint Sajnovics — azt mondja, hogy nincsenek dialektusai.

¹⁶² Bruzen de la Martinière id. m., Hongrie, Presbourg, Tolna, Pest (forrása Tollius id. m., 200—01. ll.). — Baudrand id. m., Hongrois, Transsilvanie, Sicules, Brassau, (v. ö. Davity id. m., 3. köt. 1201. l.). — Th. Corneille: Dictionnaire univ. géogr., id. m., Transsylvanie. Forrása Vanel: Histoire et description... id. m., 279. l. — La science des personnes de la cour... id. m. — Nouveau dictionnaire... Basle, id. m. — Diderot id. m., Transilvanie, Fogaras, Presbourg, Liptau, Pest, Csaba. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Transilvanie. — Moréri id. m., Transsylvanie (forrása Vanel: Histoire des troubles de Hongrie... id. m., Préface 16. l.), Aragnos. — Bonfinire l. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszása id. m., 160. l.

A magyarországi latinnyelvi kultúra európai hírének érdekes bizonyítékát szolgáltatják a szótárak. Meglepetéssel említik, milyen általánosan ismert Magyarországon a latin nyelv, amelyet nemcsak az igazságszolgáltatás használ és nemcsak a tudósok, tanult emberek beszélnek, hanem — bár hibásan — az egyszerű nép is. A latin nyelvnek a tanulatlan emberek körében való viszonylagos elterjedtségéről már a XVII. században is találunk említést.¹⁶³

*

Az az érdeklődés, amely az irodalom és tudomány iránt a renaissance óta egyre szélesebbülő körben mutatkozott, kiterjedt a szellem képviselőire is. Az író áttöri az érdektelenség és ismeretlenség ködét, hogy a művelt világ elismerése, értékelése, tisztelete révén a világi hírességek társaságába emelkedjek. Az írói egyéniséget népszerűsítik a XVI. századtól kezdve egyre sűrűbben megjelenő életrajzok, amelyek bevezetik az olvasót a művész magánéletének világába, ismertetik élettörténetét, megrajzolják jellemét és közlik a munkásságára vonatkozó adatokat. Életrajzgyűjtemények készülnek a vir eruditusokról, mint az emberiség nevezetes egyéniségeiről. A XVII. és XVIII. századból ismeretes tudománytörténetek, az ú. n. historia litteraria, amelyekkel irodalomtörténetírásunk kezdődik, valójában írói életrajzgyűjtemények s bizonyítékai annak a felfogásnak, amely az irodalom és tudomány képviselőiben a nemzet, illetve az emberiség megbecsülésre méltó értékeit, kiválóságait látja. A historia litteraria, amely egy ország tudománytörténeti adatait tartalmazza, a nemzetnek a művelődésben való szerepéről, szellemi erejéről tanuskodik. Hogy mennyire látták is az egykorúak a tudománytörténetek e nemzeti jelentőségét, arra bizonyíték pl. az, hogy Czvittinger Dávid, az első magyar tudománytörténetíró, Specimen-jét feleletnek szánta Jakob Fr. Reimann német tudósnek arra az állítására, hogy nincs magyar irodalom. Ugyanígy készítette irodalomtörténet szerkesztésére a németeket a franciák hasonló kritikája.¹⁶⁴ A tudománytörténeti adatoknak a XVIII. században tulajdonított jelentősége teszi érdekessé a magyarságkép szempontjából az enciklopédia-irodalomnak a magyar tudósokra, írókra vonatkozó meglepően gazdag ismeretanyagát.

Legszélesebb körben a magyarországi humanizmus és humanis-

¹⁶³ Felice id. m. — Bruzen de la Martinière id. m. — Encyclopédie méthodique (Géographie) id. m., Hongrie. — Nouveau dictionnaire... , Basle, id. m., Eperjes. — Diderot id. m. — Vosgien id. m., Hongrie. — Davity id. m., I. köt. 890. I. — Brown id. m., 19—20. II. — La science des personnes de la cour, id. m., Les langues particulières c. szó alatt La Hongroise. (V. ö. Vanel: Histoire de l'état... , id. m., 6. I.) — Moréri id. m., Hongrie. — Sajnovicsra I. Ham Sándor: Sajnovics J. élete és Demonstratiója. Esztergom, 1889. — A magyar nyelvhasználat története I. Pápay József: A magyar nyelvhasználat története. A Magyar Nyelvtud. kézikönyve. II. 3.

¹⁶⁴ Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. Minerva, 1928. 128. lap.

ták híre terjedt el. Ez természetes is, ha arra gondolunk, milyen jelentős centruma volt egykor Mátyás udvara az európai humanizmusnak és mily szoros személyi szálak fűzték az Európát bejáró magyar humanistákat külföldi társaikhoz. Tudnak az enciklopédiák arról, hogy a fejedelmi udvar külföldi humanistákat vonzott magához. A Mátyás köré gyűlt humanisták közül megemlítik Brandolinit, Phil. Lippit (!), Galeotti Marziót és Bonfini, akit európai hírűvé az enciklopédiák szerint magyar története tett, amelynek alapján — írja Bayle — a „jó történetírók közé“ lehet sorozni. Mátyás halálával sokat veszített a humanizmus, mindazonáltal még néha akad fejedelmi udvar, mely otthont tud nyújtani külföldi humanistának. Ilyennek ismerik Báthory István udvarát, ahol Brutus János, kit Bayle „igen jó humanistának“ tart, magyar történeti munkáján dolgozott. Magyarországon, mely nemcsak humanista, hanem vallási szálak révén is Nyugathoz tartozott, megfordultak a XVI. és XVII. század folyamán vallásügyekben érdekelt külföldi tudósok, teológusok, mint amilyen volt pl. a bencés Rubenus Báthory Zsigmond környezetében s Comenius, a nagyhírű tudós, Rákóczi Zsigmond udvarában.

A magyar humanisták legismertebbjei: Janus Pannonius, Zsámboki és Dudith. Mindhármójukkal elég sokat foglalkozott az európai életrajzirodalom. A szótárak hivatkoznak is mint forrásokra Colomiès, Bullart, Victorius, de Thou, König, Valerianus, Sandius, Nicéron, Reuter, P. Anastase műveire. Janus Pannonius életrajzában azt emelik ki, hogy ő volt az első, aki a szépirodalmat fölvirágoztatta hazájában. Zsámboki mint sokoldalú humanista tudós él az enciklopédia-írók emlékezetében, akinek kiváltképpen történetírói munkásságát értékelik. Európai kultúráltság, szónoki tehetség jellemzi Dudithot, a regényes életű magyar humanistát. Találkozunk még az enciklopédiák lapjain ezenkívül más magyar humanistának: Oláh Miklósnak, Brodarics Istvánnak és Istvánfinak nevével, akiket politikai szerepük, elismert tudásuk, főleg pedig történetírói munkásságuk tesz nevezetessé.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Bayle id. m., Bonfinius (forrásul idézi Bonfini magyar történeti munkáján kívül Gérard-Jean Vossius: *De Historicis Latinis* c. művét), Brandolin, Brutus, Rubenus, Comenius. — Adr. Baillet: *Jugements des Savants* (2e édition augmentée par M. de la Monnoye), Paris, 1722., Janus Pannonius (forrásul idézi Georg.-Math. Konigius: *Bibliotheca vetus et nova*; Jcs.-Pierius Valerianus: *De litteratorum infelicitate* c. műveket), Jean Sambucus (forrásul idézi Paul Colomiès. *Opuscula*; Petrus Victorius: *Variarum lectionum libri XXXVIII.*; Isaac Bullart: *Académie des Sciences et des Arts*; Jac. Aug. Thuani *Historiarum superioris seculi operum* c. műveket). — Moréri id. m., Dudith (forrásul idézi) (P. Anastase) *Histoire du Socianisme* par le...; Christ. Sandius: *Bibliotheca antitrinitariorum*; Jan.-P. Nicéron: *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres*; Reuter Quirinus: *Dudithi... Orationes...* c. műveket), Janus Pannonius forrásai ugyanazok, mint Bailettnál), Jean Sambucus, Comenius. — Ladvoat id. m., Sambuc, Bonfinius, Pannon, Lippi (Philippe), Dudith. — Chaudon id. m., Sambuc, Bonfinius. — Costard id. m., Isthuanfius. — Nouveau dictionnaire historique... , Caen. id. m., Dudith.

A humanistákon kívül több magyar író és tudós is belekerült az enciklopédiákba. Sűrű kapcsolatokat tartottak fenn külföldiekkel a XVI—XVII. század folyamán a katolikus szerzetesek és protestáns theológusok. Egyháztörténetek, katolikus vagy protestáns életrajzgyűjtemények számontartják a magyarországi theológusok, tudósok életére és működésére vonatkozó adatokat. Ilyen külföldi katolikus biográfiák pl. Alphonsus Ciaconius Vitae et res gestae pontificum Romanorum et cardinalium-a (Roma, 1647) és a Ribadeneria által 1602-ben megindított, majd Phil. Alegambe által 1642-ig folytatott 'Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu c. katalógus, amelyeknek adatait használja Moréri Kiss Imréről és Pázmány Péterről szóló cikkeihez. Ezen egyházi forrásmunkák alapján Moréri Pázmány legfőbb érdemül rendkívüli sikerű térítő munkáját említi.

Czvittinger Dávid az első magyar tudománytörténetíró 1711-ben megjelenő Specimenjében összegyűjti és felhasználja a külföldi munkákban elszórt magyar irodalomtörténeti adatokat s újakkal bővíti, egészíti ki azokat. A magyar tudománytörténeti adatgyűjtést lelkes tudósok karolják fel: Czvittinger utódai, — Bod Péter, Walaszkzy Pál és Horányi Elek — akik kutatásuk anyagát vaskos kötetekben teszik közzé. A magyar tudománytörténetek közül Czvittinger Specimenje és Horányi Elek háromkötetes Memoriája szolgál a szótárszerzőknek adatokkal: az előbbi Morérinek, az utóbbi Fellnernek forrása. Mindkét szótár alaposan felhasználja forrásmunkáját. Czvittinger Specimenje Morérinek, aki itt-ott más forrásmunkára is hivatkozik, mintegy tizenkét-tizenhárom magyar író életrajzához nyújt adatokat. Feller pedig harminchat magyar tudós életrajzát ismeri meg Horányi Memoriájából. Moréri is, Feller is általában ragaszkodnak forrásaikhoz s azokból jobbára változtatás nélkül merítenek. Valamiféle elvi állásfoglalásra vagy irodalomtörténeti értékelésre csak elvétve akadunk. Ez azonban nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy a XVIII. század végéig az irodalomtörténeti ismeretetés az író életének külső történeténél s munkásságának bibliografikus adatainál többet nem igen nyújtott. Amit a szótárak a magyar tudósok jellemzésére felhoznak, az alig több általánosságnál. Pl. Moréri a sokoldalú Bulyovszky Mihályról azt írja, hogy Magyarországnak nem nagyon volt nála képzetesebb tudósa. Károli Gáspárról elismeri, hogy a kálvinisták nagyrabecsült filozófusa, theológusa és nyelvésze volt.

Mindkét szótárszerzőt egyéni állásfoglalásra, véleményre a vallási elfogultság bírja. Moréri átveszi ugyan Czvittingernek a protestáns tudósok iránti elismerését, de a sorok közé csempészi protestánsellenes érzelmeit tolmácsoló egy-két megjegyzését is. Pilarik István, akinek luteránus vallása miatt sok kellemetlensége volt —

— Dictionnaire historique, littéraire et critique, 1785., Bonfinius. — Feller id. m., Sambucus, Brodericus (forrása Horányi: Memoria Hungarorum, Pozsony, 1777.), Olahus, Bonfinius, Pannonius, Dudith, Galeoti Martio.

írja — nem látta be tévedéseit, „vakságában halt meg“. Hasonnevű fia érdemeit, de hitbeli tévedéseit is örökölte. Károli Gáspár, bibliafordító, a kálvinisták hittévelyeit követte. A többi eretnekekkel külföldre kellett menekülnie Klesch Kristófnak. Vallási elfogultságról tesz tanuságot Feller is, aki többek közt azt írja Pápai Páriz Ferencről egyháztörténetével kapcsolatban, hogy ebben a tárgyban protestáns részéről semmi történeti hűséget nem lehet várni. Feller szívéhez legközelebb — lévén maga is jezsuita — a szótárába szép számmal belekerült magyar jezsuiták álianak, akiknek értékét a többi magyar íróról való cikkeihez viszonyítva szembetűnően hangsúlyozza. Dicséri Turóczi László „kitűnően megírt“ magyar történeti művét, lelkes szavakkal értékeli a hazaszerető, nemes jellemű embert és a nagy tudóst Kaprinai Istvánban. Szegedi János jellemében is az erkölcsi kiválóságot és az ernyedetlen munkaszeretetet, Szentiványi Mártonban a széleskörű műveltséget, a természettudományban vaió jártasságot, tiszta és egyszerű latin nyelvét emeli ki iellegzetes vonásokként. A stílus szépsége s írói rátermettség jellemzi Péterfi Károly és Muszka Miklós jezsuitákat is. Pázmány Pétert nem a nagy író vagy térítő főpap alakjában állítja olvasói elé, hanem mindenét a szegények támogatására fordító, igen egyszerű életet élő szerzetesként.

Magyar festők is belekerülnek a francia szótárakba, Bayle Dürert magyarszármazásúnak ismeri. Egy másik szótár a XVIII. század második feléből ismeretlen német forrás alapján a portraifestésben jeleskedő Mányoki Ádámról és Kupeczky Jánosról ír, kit — szerinte — a clair-obscur iránti érzék dolgában senki sem múl felül.¹⁶⁶

Noha az enciklopédia-irodalom tudománytörténeti adatai látszólag egyformák, kevesetmondóak voltak, mégis érdekesek és tanulságosak. Bizonyítékai annak, hogy külföld írástudói állandó, fokozódó figyelemmel kísérték a magyar szellemi életet. E szótárközlé-

¹⁶⁶ Moréri id. m. Bulyovszki, Pilarik, Katona (Emeric), Karoli (Gáspár), Kleschius (Christophe és Daniel), Zabann (Jean és Isaac), Raicsani, Nadasi (Jean) (forrása: Czvittinger D. Specimen Hungariae literatae, Francoforti et Lipsiae, 1711), André de Hongrie (mint forrásra hivatkozik Sigismund Ferrarus: De rebus Hungaricae provinciae ordinis predicatorum... commentarii, Bacs c. műre), Roger, Chartuitius (Moréri utal Schwandtner Scriptores rerum Hungaricarum c. gyűjteményére), Maurus. — Feller id. m., Esterhazi de Galantha (Paul) Szegedi (Fr.-Léon.), Siglerus (Michel), Szaszky-Tomka, Turóczi (Ladislás), Nadányi (Jean), Huszti (André), Kaposi (Samuel), Nemeti (Samuel), Ember (Paul), Káldi, Thuróczi (Jean), Georgievitz, Kaprinai, Inchofer (Melechiór), Keri (Jean és Borgia), Belius, Bernardin de Hungaria, Nádas (Jean), Muszka (Nicolas), Pererinyi (François), Peterffi (Charles), Pettho (Grégoire) Otrókotsi Foris, Ragotzki François, Szentivány (Martin), Rodossanyi (Ladislás), Szegedi (Jean-Baptiste), Klesch (Christophe), Monoszlói (André), Pápai-Pariz (forrása Horányi Memoria Hungarorum, id. kiad.), Pazmani ou Pazman. — Diderot id. m., Molterus (Daniel). Forrásul említi Nicéron id. művét. — Bayle id. m. Durer. — Abbé de Fontenai: Dictionnaire des artistes, Paris, 1776., Adam de Mányoki, Kupeczki (Jean). — Az irodalomtörténetírás történetére l. Máté Károly id. tanulmányát.

sek világosan mutatták, mily sűrű személyi és szellemi szálak fűzték a magyar tudósokat Nyugathoz, mennyire igyekezett lépést tartani Európával a kereszténység kapuját védő és századokon át pusztulásra ítélt Magyarország.

*

A nemzetkép az idők folyamán egy néppel szemben való állásfoglalásokból, kedvező és kedvezőtlen ítéletekből, véleményekből alakul. E kép vonásai nem öltetszerűek vagy véletlenek: bennegyökerезnek valamilyen szemléletben és nyomai különböző történelmi változásoknak vagy tükörképei bizonyos állapotoknak. A szemlélet, amely a nemzetkép minden egyes vonása mögött kétségtelenül megtalálható, korok és nemzetek szerint változik s ezzel együtt változik a nemzetkép is. Évszázadokon át egyre gazdagabb irodalom őrzi egy-egy nemzetkép meglehetősen heterogén vonásait. A XVIII. századi francia enciklopédiák adataiból és megjegyzéseiből is különböző korok felfogása, a magyarságról külföldön alakult kép vonásainak sokfélesége tűnik ki. E kép elemzése némi világot vet a XVIII. századi francia közvéleménynek a magyarsággal szemben való magatartására. Igyekeztünk megmutatni azokat a történelmi erőket, amelyek az ítéletek, vélemények alakulását kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolták. A szótárak magyarságképének változatos vonásai közt jól megkülönböztethetők az állandóbbak, jellegzetesebbek, amelyek történelmileg jobban megalapozottak s bizonyos lélektani igazságot is kifejeznek, azoktól, amelyek átmenetieknek tekinthetők, rendesen a politikai helyzet változásával meg is szűnnek a magyarságot jellemezni.

Az egyik legmaradandóbb, legjobban a jellemben gyökerező vonásnak ismerik azt, hogy a magyar ember vitéz, harcratermett, mindenekelőtt katona. Ezzel együttjártak a zordabb, szinte már kegyetlen szokások s a féktelen indulatos természet. A fegyver barátjának mutatják a magyart a robosztus külsőre vonatkozó rövid, itt-ott torzító leírások s a huszárt, haremodorát, furcsa külsejét és szokásait ismertető adatok. De büszkén vallotta katonának a magyart az ősök vitézségének hangsúlyozásával s a múlt fegyvertényeinek ismertetésével a magyar történetírás s emellett bizonyított a nemesség kardjától védett rendi alkotmány. Állandó harcbanállást követeltek a törökkel folytatott százados küzdelmek is, amelyek eléggé megindokolták, miért kellett a magyarnak „fegyverrel a kézben” művelnie földjét.¹⁶⁷

Nem mond ellent a magyar nemzeti öntudatnak az a vélemény sem, hogy a magyar szabadságszerető s jogaihoz makacsul ragaszkodik. Az egymásután ismétlődő XVII. századi felkelések, még ha azokat egyes források jogtalanoknak tüntették is fel, arról tanuskodtak, hogy a magyarok gyűlölik az idegen uralmat. Vannak azonban

¹⁶⁷ Diderot id. m., Hongrie.

olyan források, amelyek a felkelők küzdelmeit jogosnak hangoztatták s ismertették a veszélyeztetett rendi alkotmányt, amely a XVIII. században szinte egyedülálló nemesi privilégiumokat tartalmazott. Ez az utóbbi történetmagyarázat továbbtartja magát az enciklopédia-irodalomban, mint az előbbi s így sokáig a köztudatban marad jellemző vonásként az, hogy a magyarok jogaik élvezéséért, alkotmányuk biztosításáért, egyszóval a politikai szabadságért bármikor készek fegyverrel kiállani.

Néhány vonással megajándékozta a magyarságot a nemesség. Ilyen jellemvonások: a pompaszeretet, amelyet a huszár és a hajdú fényes külseje is bizonyított, a büszke magatartás és az evés-ivás kedvelése.

A magyarok kereszténységét és európaiságát sokáig kifejezte az a díszítő jelző, amely Magyarországot Európa védőbástyájának nevezte s amely jelzővel a XV. században ajándékozta meg a külföld a magyarságot. Ennek az epithetonnak a XVIII. században már nem volt meg a politikai realitása. Hiszen az önálló magyar állam, amely a kereszténység-védő hivatást egy századon át szolgálta, a XVI. sz. elején elhanyaglott s a keresztény együttérzés eszméje is egyre jobban elvesztette erejét a nemzeti államok öncélú politikájának következtében. A magyarság Európa-védő hivatásteljesítésének, Zsigmond, Ulászló, Hunyadi János, Mátyás és a tizenhatodik századi végvári vitézek küzdelmeinek csak emléke maradhatott a szótárakban vissza. A XVII. sz. fordulóján és a XVIII. sz. elején egy-két szótár kifejezést ad — a keresztény együttérzés jeleként — afölötti sajnálkozásának, hogy az egykor virágzó ország nyomorúságos zsákmánya lett a pogány töröknek, elnéptelenedett csatatere hosszú háborúknak. Elég sokat foglalkoznak az enciklopédiák a kereszténységet rövid ideig öntudatra rázó főlsszabadító háborúk csatáival, várostromaival. De a század későbbi szótárai egyre kevésbé érzik aktuálisnak vagy érdekesnek a kereszténység és a török küzdelmeit s a magyarságnak e küzdelmekben vállalt szerepét.

Azt, hogy a magyarság keresztény és európai s a nyugati kultúrához tartozik, egy-két eléggé ismert tény is bizonyította. Így pl. az enciklopédiák adataiból kitűnik, hogy a magyarság szenteket adott a kereszténységnek, a XVI—XVII. századi európai vallási mozgalmakba Magyarország és Erdély teljes mértékben bekapcsolódott és számtalan szál szövődött a különböző egyházak magyar és külföldi hívei között. Megtalálta és számontartotta az európai tudományosság is a maga képviselőit: humanistákat, teológusokat, historikusokat stb. Európát jelentette magyar földön a latin nyelv bámulatot keltő ápolása és a nemesség nyugati kultúráltsága is.

Vannak az enciklopédiák magyarságképén olyan vonások, amelyek kevésbé rokonszenves színben, Európától idegennek vagy elmaradottnak tüntetik fel a magyarságot. A magyar jellem erkölcsi foltjairól tudtak a XVI—XVII. századi olasz s főleg német források,

amelyek a korabeli magyarok vallási és politikai zavarai és bizonytalan viselkedése alapján tendenciózusan ítélkeztek. A magyar ellenállás történetére sokáig a Habsburg-érdekeket szolgáló történeti munkák voltak az enciklopédiák forrásai, amelyek a magyarság vezetőit nyugtalan, megbízhatatlan, a törökkel szövethető embereknek, a kereszténység ellenségeinek mutatják be. De ugyanilyen erkölcsi gyengeség jellemzi — szerintük — általában a magyar embert, aki forradalmi hajlandóságú, állhatatlan, engesztelhetetlen bosszúálló s egymás közt sem tud egyetértésben élni. De éppen meri annyira bennegyökereznek a magyar jellem erkölcsi foltjairól szóló vélemények egy korszak viszonyaiban, következik, hogy a politikai helyzet változásával ezek is módosulhatnak vagy megszűnhetnek. S valóban a század második felének szótárai már tudnak róla, hogy a magyar nemesség hűségét és vitézségét bizonyította a hétéves háborúban, tudnak a magyarság és a Habsburg-ház kibéküléséről, amely politikai változás Európa-szerte megváltoztatta a magyar jellemhibákról táplált régebbi véleményt s a magyar nemzetet az önértet, a jog, a vitézség és a megbízhatóság népének mutatta.

A vélemények eléggé gyors változását, illetve módosulását mutatják az enciklopédiáknak a magyar tájra, gazdasági életre vonatkozó adatai is. Sokáig két kép volt ismeretes a magyar földről s mindkettőnek megvolt a valóságalapja. Az egyik kép, mely a XVI. századi humanistákig visszavezethető, Magyarországot a csodálatos bőség és a rendkívüli természeti érdekességek hazájának mutatta. A másik kép arról az elárvult, elnéptelenedett, kultúrálatlanul hagyott magyar földről készült, amely a török hadszíntere s egészségtelen és szélsőséges klímája miatt az ott megforduló idegenek temetője volt. E két, részleteiben elmosódó kép alapján a szótárak Magyarországot — körülbelül a század második feléig — képzeletet foglalkoztató, gazdag, érdekes, de nélkülözésekkel, veszedelmekkel, ismeretlen betegséggel fenyegető távoli, idegen országnak ismerték. Ez általánosságokon túl azonban már a század első felében is találni egyik-másik szótárban olyan leírástörödékeket, amelyek egy-egy magyar tájrészletet mutatnak be. Később, a század közepétől kezdve az enciklopédiák ismertetései egyre világosabb képet, megbízható és részletes adatokat nyújtanak a magyar föld kétségtelen értékeiről és a gazdasági életéről. Ezeket az ismertetéseket öntudatos gazdasági kritika jellemzi, amely megállapítja Magyarországnak a gazdasági termelés terén való elmaradottságát s ezért általában a magyarságot teszi felelőssé, melyben „több hajlam van a háborúskodásra, mint a kereskedelemre”.¹⁶⁸

Európától való elmaradottságot állapít meg a század második felében az enciklopédiák szociális kritikája is, amely a magyar alkotmány avultságát, a társadalom szervezetében a maradiságot panaszolja fel jellemző hibaként. A felvilágosultság eszméivel és

¹⁶⁸ Moréri id. m., Hongrie.

filantróp érzelmekkel telt szótárszerző nem tudja helyeselni azt a rendszert, amely a nemességnek hallatlan jogokat biztosít, míg a parasztot nyomorúságban és szolgaságban tartja.

Igy keveredtek el fény és árnyék, fehér és fekete színfoltok azon a képen, amit a magyarságról a XVIII. századi francia enciklopédiaiak rajzoltak az egykorú és régibb irodalom alapján olvasóik számára. E kép egy-két színe elfakult, eltűnt vagy módosult nem egyszer már a század folyamán, mások áthagyományozódtak későbbi korokra. Ilyen XVIII. századi örökségnek kell elismernünk a későbbi magyarságkép vonásai között a magyar vitézséget, katonáskodásra való hajlamot a magyar ember jog- és szabadságszeretetét, alkotmányos konzervatívizmusát, büszkeségét, pompakedvelését, keresztényi mivoltát, nyugati kultúrához tartozását, a gazdasági élet és a civilizáció terén néha — nem egyszer már indokolatlanul — később is emlegetett visszamaradottságát.

Bárdos József

